

УДК 172:342.7+342.1

DOI <https://doi.org/10.24195/spj1561-1264.2024.2.12>**Бороденко Олег Віталійович**

кандидат філософських наук,

старший викладач кафедри історії та теорії держави і права

Чорноморського національного університету імені Петра Могили

вул. 68 Десантників, 10, Миколаїв, Україна

orcid.org/0000-0002-8835-7471

ДЕРЖАВА ЯК КОМУНІКАЦІЯ ТА ДІАЛОГ

Актуальність. Проблематика статті пов'язана з рядом важливих питань, які перебувають у фокусі досліджень сучасної соціальної філософії, політології, соціології, а саме: проблема кризи представницької демократії і пошук шляхів її подолання; сучасні альтернативні форми демократичної держави; проблема комунікації як вагомого соціального та політичного чинника; роль комунікації та соціального діалогу у державотворчих процесах. Особливо актуальною ця проблематика стає для сучасної України з огляду на багаторічні напружені пошуки шляхів побудови незалежної демократичної держави та громадянського суспільства.

Мета. Показати, що демократична держава нового типу, яка в наш час формується на Заході, є новим етапом в еволюції державності. Її можна охарактеризувати як «комунікативну державу», оскільки в її основі лежать комунікативний дискурс та соціальний діалог.

Методологічна основа. Наше дослідження ґрунтується на концепції автопойезису Нікласа Лумана, комунікативного розуму та деліберативної демократії Юргена Габермаса, ідеальної комунікативної спільноти Карла-Отто Апеля. Нами було використано методи порівняльного аналізу, системний підхід, феноменологічний метод.

Результати дослідження. Проаналізовано сутність поняття «комунікація» стосовно соціальних і політичних реалій. На основі аналізу праць Арістотеля, Ю. Габермаса, Н. Лумана, К.-О. Апеля підтверджено наявність потужного креативного, інтегративного та державотворчого потенціалу в комунікативних процесах. Показано також конструктивний та етичний аспекти комунікації. Доведено, що комунікативна спільнота і комунікативний розум постають визначальними чинниками у процесах формування комунікативної держави, що ґрунтується на засадах деліберативної демократії та громадського консенсусу. Комунікативна держава концептується як новий етап у процесі еволюції державності в історії людства.

Висновки. Комунікація лежить в основі міжлюдських зв'язків та відносин. Завдяки своєму інтегративному та конструктивному потенціалу комунікація здатна замінити ієрархічну модель владних відносин, яка протягом століть лежала в основі державності. Сутністю комунікативної держави є принципи деліберативної демократії, широкого громадського дискурсу та раціональності.

Ключові слова: держава, комунікація, діалог, комунікативний розум, криза демократії, деліберативна демократія, соціальна філософія.

Вступ. Осмислення сутності держави, її соціальних, політичних, культурних функцій було і залишається однією з ключових проблем в історії філософської та соціально-політичної думки. Як динамічне утворення, держава еволюціонувала протягом століть разом з людством. Змінювались також наші уявлення про її сутність і функції. Починаючи з давніх часів, більшість держав існувало, як правило, як монархії із централізованим зосередженням всієї повноти влади в руках одного правителя. Можна сказати, що це був перший етап еволюції державності у світовій історії. Починаючи з епохи великих європейських революцій та утворення США (XVII-XVIII ст.) з'являється новий тип держави – республіка або, як у Великій Британії, ліберальна і достатньо демократична парламентська монархія. В першій половині XX століття цей тип держави пережив гостру кризу, що призвело до появи диктаторських режимів (Німеччина, Італія, Іспанія та ін.) і двох світових війн. Після Другої світової війни в Європі та на інших континентах набуває поширення третій тип – демократична соціальна держава,

яка достатньо успішно розвивалась у багатьох країнах, приваблюючи захистом прав і свобод, ефективною економікою, культурою і збереженням загальнолюдських цінностей.

Сучасна правова демократична держава, як ми бачимо на прикладах країн Заходу, ґрунтується на суспільному консенсусі та діалозі, постає як особлива унікальна соціально-комунікативна система, а також як частина глобалізованого інформаційного суспільства. Виходячи із цього, важливо з'ясувати роль соціальної комунікації у державотворчих процесах; іншими словами – дати відповідь на питання: Чи можна розглядати сучасну демократичну державу як специфічну форму соціальної комунікації та діалогу, як новий тип держави в історії цивілізації?

Мета і завдання. Показати, що комунікація та діалог є сутнісною основою сучасної демократичної держави як антропологічного та соціального феномена; визначити основні риси цього типу, а також знайти принципи відмінності між комунікативним типом держави і представницькою демократичною державою.

Методи дослідження. Нами було використано метод порівняльного аналізу, системний підхід, феноменологічний підхід (державність розглядається як антропологічний і соціальний феномен, що розвивається у просторі та часі разом із людиною). За основу дослідження було взято концепцію автопойезису Нікласа Лумана, комунікативного розуму та деліберативної демократії Юргена Габермаса, ідеальної комунікативної спільноти Карла-Отто Апеля.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Окремі аспекти *комунікації* висвітлено у працях з соціальної філософії та соціології (К. – О. Апель, У. Бек, М. Бубер, Ю. Габермас, Е. Гідденс, М. Кастельс, Ч. Кулі, Г. Лассвел, Н. Луман, Дж. Г. Мід, К. Черрі, К. Ясперс та ін.), представниками математичної теорії (Н. Вінер, К. Шеннон), теоретиками інформаційного суспільства (Д. Белл, Г. М. Маклюен, Е. Тоффлер).

Соціальні аспекти комунікації (переважно в рамках теорії соціальних систем) аналізувались у працях вітчизняних вчених (О. Ведров, О. Джалілова, А. Єрмоленко, Л. Ситниченко, Л. Харченко). Проте, *роль комунікації у процесах державотворення* досліджено лише частково, далеко не повно.

Результати дослідження. Вже філософи античності звернули увагу на те, що сутністю будь-якої держави є комунікація. За Арістотелем, держава виникає природним шляхом, вона має виразно антропологічні риси. Не боги створюють державу, а люди внаслідок спілкування між собою та в результаті спільної діяльності [1, с. 16]. У Ст. Римі природну теорію походження держави розвинув Цицерон.

Для того, щоб з'ясувати, чи можна сучасну демократичну державу назвати *комунікативною*, нам необхідно розглянути поняття «комунікація». Воно було введено в науковий обіг у 1918 р. американським соціологом Чарльзом Кулі, який розумів під комунікацією «механізм, за допомогою якого стає можливим існування та розвиток людських взаємин – усі символи розуму разом зі способами їх передачі в просторі та збереження в часі...» [2, с. 61]. Колін Черрі пізніше уточнив поняття «*соціальна комунікація*»: «Соціальне об'єднання індивідів за допомогою мови або знаків, встановлення загальнозначущих наборів правил для різної цілеспрямованої діяльності; комунікація – це те, що пов'язує будь-який організм в одне ціле» [3, с. 10].

У науковій літературі налічується декілька визначень комунікації. Вітчизняний «Філософський енциклопедичний словник» дає таке: «комунікація – це термін, що окреслює людську взаємодію у світі; ... це ознака конструктивної взаємодії особистостей, соціальних груп, націй та етносів, яка розгортається на основі толерантності й порозуміння» [4, с. 291].

Спілкуватись та обмінюватись інформацією притаманно людині як соціальній істоті. Про це згадували видатні мислителі. Так, М. Бубер пише, що людська сутність наявна тільки у спілкуванні, у єдності людини з людиною: «Громада вибудовується із живого взаємного стосунку, а будівничим є живе діяльне осердя»; «особа виявляється тоді, коли вона вступає у стосунок до інших осіб» [5, с. 84, 110]. За К. Ясперсом, комунікація – це визначальний феномен та необхідна умова людського існування. Ключове для К. Ясперса поняття «філософська віра» означає відкритість людини світу, готовність до діалогу, «віру в комунікацію» [6, с. 101]; «в комунікації містяться джерела істини» [6, с. 101].

В концепції Нікласа Лумана поняття «суспільство» та «комунікація» є, по суті, синонімічними. Комунікація, за Н. Луманом, завдяки присутньому в ній *автопойезису* (самодобудові) приєднує до себе інші комунікації, вбудовуючи їх в розгалужену мережу. Комунікація (соціум) є позасуб'єктним (надсуб'єктним) феноменом, хоча суб'єкти виконують функції трансляції інформації, повідомлення та розуміння [7, S. 194]. Розвиваючи думку німецького соціолога, можна зробити висновок, що держава так само є певним типом комунікації, комунікативною мережею, породженою іншою комунікацією (соціумом). Держава також є позасуб'єктною системою, яку соціум започаткувало в певний момент свого автопойезису, передавши їй низку важливих функцій (можливо, з метою власного самозбереження?).

Значний внесок у концептуалізацію нового типу держави як специфічної комунікативної системи здійснив Юрген Габермас. У його працях осмислюється поняття «*комунікативний розум*». За Ю. Габермасом, людський розум проявляється, «розкривається» у процесі комунікації. Дискурсивна комунікація, на відміну від «простої», вибудовується за певними правилами, спирається на аргументи сторін, вона неодмінно ставить за мету досягнення консенсусу. Дискурсивна комунікація спирається на чотири принципи: а) комунікативний процес будується як *публічний діалог*, учасники якого є добровільними та зацікавленими партнерами; б) наявність комунікативної свободи та рівних прав для всіх учасників процесу; в) неприпустимість впливу на учасників обговорення зовнішніх чинників, навіть авторитетних; г) орієнтація на досягнення взаємного розуміння [8, s. 85-86].

Процедури комунікації стають можливими лише в рамках *правової держави*. Наявність стійких правових норм, їхнє ефективне функціонування нерозривно пов'язане з процесом удосконалення демократичних процедур. Ю. Габермас обґрунтовує концепцію *деліберативної демократії* (від лат. *deliberatio* – обговорення)¹, яка, на його думку, має підґрунтям комунікативний демократичний дискурс². За умов деліберативної демократії суспільством керують вільні та повноправні громадяни, що фактично і є державою, політична система якої постає як комунікативна система [8, s. 283-284].

Поняття *ідеальної комунікативної спільноти* К.-О. Апеля також дозволяє осмислити сутність сучасного суспільства та держави як систему комунікацій: «Політично вмотивований жорсткий поділ громадськості та приватний сектор має наслідком те, що моральні виправдання на практиці все більше замінюються прагматичними міркуваннями» [9, S. 370]. Апель акцентує на пріоритетності діалогу (інтерсуб'єктивної комунікації) над індивідуальною свідомістю. Цілісність спільноти забезпечується досягненням згоди між учасниками комунікативного процесу [9, s. 329-330].

Метою комунікації є *конструктивність*. Комунікація завжди опирається деструкції та силам ентропії. Саме тому вона постає головним чинником як державобудування, так і державозбереження (оскільки основна функція будь-якої держави – захист суспільства, забезпечення стабільності та розвитку). Анатолій Єрмоленко, полемізуючи з Ю. Габермасом щодо питання про дії України у протистоянні російській агресії, наголошує на *етичних аспектах комунікації*: «настають моменти, коли нескінченна інтерсуб'єктивність має свої межі, коли треба знову ставати суб'єктом, знову знайти в собі мужність до розуму, і не тільки до комунікативного, а й до стратегічного розуму "задля продовження справжнього (echten) людського життя на землі" ("Permanenz echten menschlichen Leben auf Erden", Г. Йонас). Тому нам усім потрібна спільна перемога над злом, і світ має об'єднатись задля цього» [10].

Необхідність переосмислення сутності сучасної демократичної держави прямо пов'язана із *кризою демократії*, про яку протягом вже тривалого часу багато говорять і пишуть (зокрема, Круазьє, Гантінгтон, Ватанукі, 1975; Хомські 2004; Ferrajoli, 2005; Карстен, Бекман, 2016). Зазначається, що головною причиною кризи демократії є «втрата нею дійовості під тиском

¹ Автором терміну «деліберативна демократія» є американський політолог Джозеф Бессет, який уперше вжив цей термін у 1980 році у праці «Deliberative Democracy: The Majority Principle in Republican Government» («Деліберативна демократія: принцип більшості в республіканському уряді»).

² Ю. Габермас пропонує деліберативну демократію як альтернативу двом іншим формам демократичного устрою – ліберальній та республіканській демократії.

внутрішніх проблем і колізій соціально-політичного розвитку суспільства» [11, с. 95]. У резолюції Парламентської асамблеї Ради Європи «Демократія в Європі: криза та перспективи» (2010 р.) надано аналіз цієї кризи, вказується, що головною її ознакою є криза реальної участі громадян у політичному житті суспільства. Виокремлюються шість ознак кризи демократії, а саме: «1) відсутність необхідного регулювання та співпраці на міжнародному рівні; 2) висококонцентралізоване прийняття рішень у виконавчій владі ... ; відсутність можливостей для участі громадян; 3) концентрація влади та грошей, а в деяких державах-членах Ради Європи також надмірна концентрація ЗМІ в руках небагатьох; 4) відсутність інтересу до поточних інституціоналізованих процедур демократії та криза представництва; 5) популістські та екстремістські рухи; 6) майже необмежений збір персональних даних державними органами» [12].

Глибока криза сучасної демократичної держави вимагає нових підходів до розвитку державних інституцій, взаємовідносин між громадянином і владою, переформатування функцій державної влади. Все більшою мірою стверджується принцип, що «демократично досягнутий народ — це, вочевидь, не просто “більшість” або чиста колективність, певна спільнота людей. Це самочинна і самодіяльна величина, у приналежності до якої і шляхом участі в якій конститується та здійснює власне життя кожна особа» [11, с. 94]. Комунікація та широкий суспільний діалог, а також *співучасть* — це ті чинники, які дозволять побудувати нову систему владних відносин³. Модель деліберативної демократії, яка передбачає участь усіх громадян у відкритому та прозорому дискурсі, на нашу думку є найбільш ефективною альтернативою представницькій демократії другої половини ХХ — початку ХХІ століття, яка вже вичерпує свій потенціал⁴. Хоча деякі сучасні теоретики дискурсу як форми соціальності критично ставляться до ідеї деліберативної демократії, замість цього пропонуючи власні альтернативи⁵.

Отже, можна констатувати, що криза демократичних інститутів та демократичної представницької моделі держави стимулювала як появу цікавих і вагомих у науковому плані теорій, так і об'єднання практичних зусиль науковців, політиків і громадськості у пошуку виходу з кризи та у спробах винайдення нової моделі демократичної держави. Держава комунікативного типу, на наш погляд, є одним із найбільш перспективних проєктів.

Висновки. Держава завжди була і є динамічним соціальним і політичним інститутом, який постійно еволюціонує. Сучасна правова демократична держава нового типу — це розгалужена мережа комунікацій, унікальна комунікативна система, яка спрямована на пошук компромісів та конструктивних рішень, подолання хаосу та деструктивності в усіх сферах суспільного розвитку. Комунікація лежить в основі людського існування, має екзистенційну основу (К. Ясперс, М. Бубер). Тому кожна держава має ґрунтуватись на мережі безпосередніх міжлюдських зв'язків і відносин, бути їхнім результатом, про що писав ще Арістотель. Осмислення держави як особливої комунікативної системи дістало в наш час розвиток, зокрема, у працях Н. Лумана (ототожнення комунікації і соціуму; концепція автопойєзису, тобто здатності суспільства в цілому та соціальних інститутів, в тому числі держави та права, самодобудовуватись та самовдосконалюватись), Ю. Габермаса (концепція деліберативної демократії, яка має підґрунтям комунікативний демократичний дискурс), К.-О. Апеля (концепція ідеальної комунікативної спільноти, що ґрунтується на пріоритетності діалогу як інтерсуб'єктивної комунікації над індивідуальною свідомістю). Сучасна «комунікативна держава» може стати альтернативою представницькій демократії, яка вже давно перебуває у стані системної кризи.

³ Одним із найбільш вдалих прикладів демократії співучасті є так звана «Тілбургська модель». Нідерландське місто Тілбург є одним із найбільш успішних в країні. Адміністрація міста тут позиціонується як своєрідна холдингова компанія. Містяни постійно обговорюють між собою ті заходи, які необхідно провести в районах міста. Організуючи систематичний розподіл коштів, мешканці кожного району проводять необхідні заходи і контролюють їхні результати. В результаті формується стратегія розвитку всього міста.

⁴ Як вважає Джон Ролз, трьома засадами деліберативної демократії є: конституційне законодавство як публічний розум, інститути конституційної демократії та громадянська мобілізованість.

⁵ Так, наприклад, бельгійські дослідники Ернесто Лакло та Шанталь Муфф розробили власну теорію дискурсу. Вона засновується на тому, що соціальний порядок формується дискурсом, який є головним способом спілкування та розуміння соціального світу. Різні форми дискурсивних практик змагаються між собою, постійно змінюючись. Саме вони і є об'єктивною соціальною реальністю.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Арістотель. Політика. Пер. з давньогрецької О. Кислюк. Вид. 3-тє. Київ: Основи, 2005. 240 с.
2. Coolley C. Social organization. A study of a largermind. New York: C. Scribner's, 1910. 429 p.
3. Cherry C. On human communication. Cambridge, 1966. 333 p.
4. Хамітов Н.В. Комунікація. У кн.: *Філософський енциклопедичний словник*. Київ: Абрис, 2002. С. 291.
5. Бубер М. Я і ти. Шлях людини за хасидським вченням. Пер. з нім. Київ: Дух і літера, 2012. 272 с.
6. Jaspers K. Der Philosophische Glaube angesichts der Offenberung. München; Zürich: R. Pieper & Co Verlag, 1984. 536 s.
7. Luhmann, N. Systemtheorie, Evolutionstheorie und Kommunikationstheorie. In: *Soziologische Aufklärung*. Bd. 2. Opladen, Westdeutscher Verlag, 1975, S. 193–203.
8. Habermas J. Die Einbeziehung des anderen Studien zur politischen Theorie. Frankfurt am Main: Suhrkamp Verlag, 1999. 407 s.
9. Apel, K.-O. Das Apriori der Kommunikationsgemeinschaft und die Grundlagen der Ethik. In: Apel, K.-O. Transformation der Philosophie. Bd. 2. Frankfurt am Main: Suhrkamp 1999. S. 358–435.
10. «Маємо не домовлятися, а чинити опір» – погляд Анатолія Єрмоленка. URL: https://gazeta.ua/articles/poglyad/_mayemo-ne-domovlyatisya-a-chiniti-opir-poglyad-anatoliya-ermolenka/1090979. Дата звернення: 15.12.2023.
11. Шамрай В. Криза демократії та ефект публічного дискурсу. *Філософська думка*, 2018, № 5. С. 93–109.
12. Democracy in Europe: a crisis and prospects (2010). Resolution PACE #1746. URL: <https://pace.coe.int/pdf/df10cc47fd66efbdb9f3be1b48514b65d80696a0aa37a497fbfaec19af2cf50/res.%201746.pdf> Дата звернення: 16.04.2024.

REFERENCES

1. Aristotle. Polityka [Politics]. Per. z davnohretskoi O. Kysliuk. Vyd. 3-tie. Kyiv: Osnovy, 2005. 240 s. [in Ukrainian].
2. Coolley C. (1910). Social organization. A study of a largermind. New York: C. Scribner's. 429 p. [in English]
3. Cherry C. (1966). On human communication. Cambridge. 333 p. [in English]
4. Khamitov N.V. Komunikatsiia [Communication]. U kn.: *Filosofskyi entsyklopedychnyi slovnyk*. Kyiv: Abrys, 2002. S. 291. [in Ukrainian].
5. Buber M. (2012). Ya i ty. Shliakh liudyny za khasydsnym vchenniam. [Me and you. The path of man according to Hasidic teachings]. Per. z nim. Kyiv: Dukh i litera. 272 s. [in Ukrainian].
6. Jaspers K. (1984). Der Philosophische Glaube angesichts der Offenberung. München; Zürich: R. Pieper & Co Verlag. 536 s. [in German]
7. Luhmann, N. (1975). Systemtheorie, Evolutionstheorie und Kommunikationstheorie. In: *Soziologische Aufklärung*. Bd. 2. Opladen, Westdeutscher Verlag, S. 193–203. [in German]
8. Habermas J. Die Einbeziehung des anderen Studien zur politischen Theorie. Frankfurt am Main: Suhrkamp Verlag, 1999. 407 s.
9. Apel, K.-O. (1999). Das Apriori der Kommunikationsgemeinschaft und die Grundlagen der Ethik. In: Apel, K.-O. Transformation der Philosophie. Bd. 2. Frankfurt am Main: Suhrkamp. S. 358–435. [in German]
10. «Maiemo ne domovliatysia, a chynyty opir» – pohliad Anatoliia Yermolenka. [“We should not agree, but resist” – Anatoly Yermolenko's view]. URL: https://gazeta.ua/articles/poglyad/_mayemo-ne-domovlyatisya-a-chiniti-opir-poglyad-anatoliya-ermolenka/1090979 [in Ukrainian]
11. Shamrai V. Kryza demokratii ta efekt publichnoho dyskursu. [The crisis of democracy and the effect of public discourse]. *Filosofska dumka*, 2018, № 5. S. 93–109 [in Ukrainian].
12. Democracy in Europe: a crisis and prospects (2010). Resolution PACE #1746. URL: <https://pace.coe.int/pdf/df10cc47fd66efbdb9f3be1b48514b65d80696a0aa37a497fbfaec19af2cf50/res.%201746.pdf> [in English]

Borodenko Oleh Vitaliyovych

Candidate of Philosophical Sciences,

Senior Lecturer at the Department of history and theory of state and law

Petro Mohyla Black Sea National University

10, 68 Desantnykiv str., Mykolaiv, Ukraine

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-8835-7471>

THE STATE AS COMMUNICATION AND DIALOGUE

Relevance. *The issues of the article are related to a number of important problems that are in the focus of research in modern social philosophy, political science, sociology, namely: the problem of the crisis of representative democracy and the search for ways to overcome it, the emergence of alternative forms of the democratic state, the problem of communication as an important social and political factor, the role of communication and social dialogue in state-building processes. This issue is especially relevant for modern Ukraine, given the many years of intense search for ways to build an independent democratic state and civil society.*

Objective. *To show that the democratic state of a new type, which is currently being formed in the West, is a new stage in the evolution of statehood. It can be characterized as a communicative state, since it is based on communicative discourse and social dialogue.*

The methodological basis. *Our research is based on Niklas Luhmann's concept of autopoiesis, communicative mind and deliberative democracy by Jürgen Habermas, Karl-Otto Apel's ideal communicative society. We used methods of comparative analysis, a systematic approach, and a phenomenological method.*

Research results. *The essence of the concept of "communication" in relation to social and political realities have been analyzed. Based on the analysis of the works of Aristotle, Y. Habermas, N. Luman, K.-O. Apel's creative, integrative and state-building potential in communicative processes was confirmed. Constructive and ethical aspects of communication have been also shown. It has been proven that the communicative society and the communicative mind are determining factors in the processes of forming a communicative state, which is based on the principles of deliberative democracy and public consensus. Communicative state have been conceptualized as a new stage in the evolution of statehood in human history.*

Conclusions. *Communication is the basis of interpersonal connections and relationships. Thanks to its integrative and constructive potential, communication is able to replace the hierarchical model of power relations, which for centuries was the basis of statehood. The essence of a communicative state is the principles of deliberative democracy, broad public discourse, and rationality.*

Key words: *state, communication, dialogue, communicative mind, crisis of democracy, deliberative democracy, social philosophy.*